

Emil és az ő Zsófiája. A polgári család ideálja Rousseau-nál.

Joó Mária

1. A mű jelentősége, aktualitása

A Rousseau elképzelte családi idill ma is sokakat csábít: Emil, az autonóm férfi és párja Zsófia, gyengéden szerető felesége, gyermekeikkel körülülük a családi tűzhelyet. Mintha Arany János „Családi körben” című verse elevenedne meg előttünk: ki ne kívánna a békés, érzelmekkel telített családi körben élni? Távol a világ zajától, a romlott városi élettől, falun, a természet ölén, ahol az emberek és életmódjuk is természetes, szükségleteik egyszerűek és maguk termelik meg két kezükkel a betevő falatjukat¹. Ma hasonló természetes elvek alapján öko-falvakat terveznek, a hatvanas években a szeretetre épülő hippiközösség volt az alternatív életforma ideálja. Ki ne találkozott volna biofarmon birkát tenyésztő, önellátó egykori filozófusokkal?

Hogyan érhetjük el a fent jelzett, aranykorra emlékeztető állapotot, a Rousseau-i utópiát? Elméletben, a filozófusok szerint a platóni úton, neveléssel², de éppen nem a csodált nagy mester módján, mivel a nemek és a család tekintetében véleménye gyökeresen eltér az övétől. Platón ideális állama inkább a mai nemiegyenlőség-elvhez áll közel³, amely R. szerint a nemek természetével ellentétes (Rousseau 1997, 271). A nemek szempontjától eltekintve nevelési elvei modernnek, mint az intim családi kapcsolatok érzelmi hatásának hangsúlyozása, a 'szabad' nevelés, vagyis a gyermek természetes adottságainak kibontakoztatása ma már mind magától értetődően nevelési elveink alapját képezik, valószínűleg éppen Rousseau korszakos jelentőségű újításai nyomán.⁴

Az Emil nem nevelési tanácsadó, még ha annak is tűnik, de – ahogy Allan Bloom (Bloom 1995) szellemesen fogalmazott – a Szellem fenomenológiáját kapjuk benne dr. Spocknak álcázva⁵. Maga Rousseau jelöli ki elképzelt olvasó-

¹ A romantika és a szentimentalizmus család/érzelemlátása R. közvetlen hatását mutatja, de maga az aranykor toposza Platón államán át Hésziodoszhoz vezethető vissza.

² De ki neveli a nevelőket/filozófusokat, akik majd létrehozzák az új embert, új társadalmat? Az apória ugyanaz mint Platón állama esetében!

³ Lehet, hogy Platón feminista volt? (Joó 1996) Rousseau pedig félt a nőktől és ezért szigorúan körülhatárolta helyüket ti. a férfi kiegészítője (társa, segítője) szerepét?

⁴ A megelőző korok nő-, gyermek-, nevelés- és családfelfogását elemző átfogó történeti munkákra csak utalhatunk: franciákra /G. Duby, Ph. Aries, E. Badinter/ és Pukánszky B., Németh A.) A Rousseau-fej. felfogásával alapvetően egyetértek: a gyerekkor, Zsófia nevelése, ill. fil. antropológiaként való értelmezés. (Pukánszky 2002. 238., 267. stb.).

⁵ Ezt komolyabban kifejti Nagl 2000, 77–101. Ma már nem közismert dr. Benjamin Spock

it – akik nem apák és anyák, hanem a ’bölcsek’ (nem a filozófusokra gondolt, főleg nem a kortársakra!).

A Hegel-utalás azt jelenti, hogy Rousseau ember- és történelemfelfogását, erkölcsfilozófiáját ismerhetjük meg ebben az irodalom műfajában is kiváló, helyenként regényes műben. A szereplők elevenen élnek, történetük van – persze az alkotó Szelleme, a Nevelő vezeti őket. Irodalom és filozófia elválaszthatatlanul ötvöződik itt is mint R. oly sok művében. Maga a legfontosabb művének tekintette, és valóban nagy, bárha ellentmondásos hatással volt kortársaira: csodálták, betiltották, el is égették. Majd diadalútját járta a romantika és a sentimentalizmus korában, de ma is vonz és taszít egyszerre, ha más okok alapján is, mint akkor. 1762-ben, közvetlenül az Új Héloise után írta, mely rövidesen a század legsikeresebb regényének bizonyult (Rousseau 1882), ugyanazon elvek alapján konstruált családi-szerelmi idill és egyben erkölcsi példázat, mint az Emil.⁶ A regény rosszul végződik – mint ahogy az Emil folytatásának szánt „Émile et Sophie, les solitaires” c. töredék szerint is felbomlik az idill, a pár különválik és elzüllik. Talán maga Rousseau sem hitte igazán, hogy a valóságban is lehetséges az erényes családi boldogság, de a képzeletben biztosan az, és ettől nem kevésbé szép és igaz! E tekintetben alapvetően platonista vagyis idealista volt, gyakran hangsúlyozta a képzelet jelentőségét az emberi boldogság szempontjából. Nem túlzás utópiának nevezni az Emilt, melyet a műfaj implikálta társadalomkritika és jobbítási szándék működtet.

2. Zsófia és Emil nevelésének összevetése

Az Emil első 4 fejezete az, amely R. nevelésfilozófiájának progresszív, korszalkalkotó oldalát mutatja, ti. vele kezdődött az az új korszak a nevelésméletben, amely még ma is tart, amennyiben elvei ma is többé-kevésbé érvényesek – bár éppen a nemek szempontjából inkább kevésbé, sőt bátran mondhatjuk hogy ebből a szempontból ma már éppen hogy idejétmúltak⁷. Valójában elvei általánosan érvényessé deklarálásához el kell tekintenünk attól, hogy ezek egy fiú nevelését szolgálják egy férfi nevelővel való viszonyában, vagyis hipotetikusan minden gyerekre, lányokra is alkalmazhatónak kell tekintenünk. Valóban vannak olyan helyek a mű első fejezeteiben, ahol mintha azonos elvek lennének

világsikerű nevelési tanácsadókönyve, mely évtizedekig az. ún. liberális nevelés bibliája volt, minden család napi olvasmánya – a hetvenes-nyolcvanas években nálunk is!

⁶ Érdekes Sophie-t és az Új Héloise hősnőjét Julie-t összevetni, melyiket válasszuk? (Kuster 1999.) Julie erősebb, autentikusabb figura, de nem boldog tekintélyes férje mellett, végül öngyilkos lesz.

⁷ Már a korban is konzervatívnak számított (Pukánszky 2002, 268).

érvényben mindkét nemű gyermekekre, de Zsófia neveléséhez érve mégis más elveket követ már a kislánykortól. Emil esetében a szexuális nevelés 15 éves kortól kezdődik, amikor a másik nem iránti érdeklődés felébred. Zsófia nevelése tehát kezdettől a nemi másságon alapuló szexuális nevelés, míg Emilé eleinte csak általános nevelés. A Rousseau-i magyarázat valószínűleg abban a deklarációban rejlik, hogy a férfi csak időnként hímnemű lény, a nő pedig egész életében az (nőstény). Ezért nincs a két nem között semmiféle egyenlőség, kötelességeik is mások, életmódjuk is eltérő. „Az egyenlőtlenség köztük ’természetes’, nem emberi intézmény, nem előítélet műve, hanem az észszerűségé.” (I. m. 271.)

Zsófia nevelése ma legalábbis tradicionálisnak nevezhető, (ha nem idejétmúltnak), mivel ma, a nemek társadalmi egyenjogúságának és azonos közösségi-nyilvános nevelésének korában is a családi nevelésben tovább élő tradicionális nemi szerepre készítik fel. A felnőtt férfi, Emil boldogsága társa, Zsófia segítségével valósul meg, az ideális, polgári család létrehozásában. A tartós boldogság fenntartásában Zsófiáé a döntő szerep, az ő morális kötelessége a többiek boldoggá tétele. Az ő boldogsága ugyanis a többiek boldogságában áll! A női/anyai önzetlenség mintaképét láthatjuk Zsófiában. Járjunk utána részletesen a boldog család tagjai kinevelésének! Előrebocsátva a különbséget: Emilt embernek, Zsófiát nőnek nevelik. Emil emberré és férfivá fejlődése egybeesik, azáltal hogy ember, egyben férfi is, míg Zsófiát csak nőnek nevelik, ugyanis ember és nővolta ellentmondanak egymásnak – ahogy a tradicionális női sorsot elsőként elemző Simone de Beauvoir összegezte a 20. század közepén (*Beauvoir*, 1971, 27., 83).

Milyen emberré nevelik Emilt?

Ő az új polgári kor Embere, a szabadnak, öntörvényűnek nevelt ember (természetesen) férfi és nevelője is az! Eltekintve a csecsemő szoptatásától, mely a természetes anya feladata kell legyen. De ez csak R. szerint ’természetes’, mert a korban éppen nem volt az! Az számított természetesnek, az volt a szokás, hogy dajka, nem a szülő anya szoptatta a gyermeket. A dajkaságot pénzért szegény nők vállalták, akár évekig a sajátjuk mellett idegen csecsemőket szoptattak és elláttak – úgy, ahogy ők éltek.⁸

A férfi nevelő indirekt módon irányítja Emil nevelését, hogy a saját tapasztalatán, saját érzéki benyomásai alapján tanulja meg, mi jó neki és mi káros.

⁸ A saját gyermek szoptatásának Rousseau hatalmas erkölcsi jelentőségét tulajdonít, amit már a mű az első oldalain leszögez. l. később Zsófia szerepénél.

dő, saját eszét használja, ami által megismeri adottságai és képességei határait, vagyis megtanul engedni a dolgok hatalmának, a szükségszerűségnek. A nevelő semmit nem ír elő neki (ezt később negativisztikus nevelésnek nevezik), Emil egy kivételével könyveket sem olvas, amely Robinson Crusoe sorsán az önálló életre tanítja. Tradicionális vallási nevelésben sem részesül, valamiféle deizmushoz magától, természetes úton jut el, amely a kor szemében a legnagyobb megbotránkozásra, a könyv betiltására adott okot. (A vallási eszmék el-sajátításáról a legterjedelmesebb 4. könyv, A szavojai vikárius hitvallása szól.)

Az Ember ilyenén nevelése megfelel az emberi természetnek, mely őt ön-el-látó életre teszi képessé, az Ember szabad és tökéletesíthető (változni képes). „Élni annyi mint cselekedni, használni szerveinket...”. Ezzel szemben a társadalom embere rabszolgaságban születik (i. m. 12. o.) A társadalom embere egy rész(e annak), míg a természetes ember önálló egész, teljesen önmagáé. A Rousseau-i cél a társadalomban élő természetes ember kialakítása, mely nem azonos a természetben élő természetes emberrel. Emil természetes nevelése őt a társadalmi életre kell előkészítse, de a műben leírt nevelés családi és nem nyilvános/társadalmi nevelés. A kettő összeegyeztetése nem problémamentes, de evvel a mű csak érintőlegesen foglalkozik (Emil a házasság előtt világot látni indul).

Ha az ember önálló egész, felmerül a kérdés, hogy a nőre is vonatkozik-e és a nő gyermeke hogy kerül a férfi mellé és milyen viszonyban? Vagyis hogyan jön létre a család, és milyen viszonyok természetesek a családban? A tradicionális szerződéselméletek, melyek az egyedből indulnak ki és nem a társas létből, a társulást kell megmagyarázzák, de egy lépést kihagynak, ti. azt, hogy a felek (férfiak) közti szerződés implikálja, előfeltételezi a nemi szerződést, (sexual contract – Pateman) mely révén a nő és gyermeke a férfi uralma alá kerül, az ő szükségleteit szolgálja, az ő családját alkotja. Valójában ezáltal lesz a férfiember önálló egész! A nő nem számít annak a férfiuralmi (patriarchális) társadalmakban. Pateman már klasszikusnak számító könyve után a szerződéselméletek feminista változatai ezt a korábban negligált előfeltevéssel is számolnak.

Rousseau magyarázata az érzelmek, a családi kötődés, a szerelem erején alapul. Ezek csak a természetes vadság utáni civilizálódó szakaszban kezdenek összetartó erőként hatni. A társulás nem a racionális önértéken alapul, hanem a másik ember iránti együttérzésen ti. szenvedése láttán érzett azonosuláson. A 'pitié' (sajnálat) nem áll ellentétben az alapvető önfenntartással, ez mint önszeretet természetes ösztön, és nem tör a másik ember ellen. Az ember alapvetően jó ('nemes vadember' a kor kifejezése szerint).

Az Emil első mondata szerint: „Minden jó, midőn kilép a dolgok alkotója kezéből, de minden elfajul az ember kezei között.” Az ember semmit sem akar olyannak, ahogy a természet alkotta, még az embert sem.

Az eredeti állapotból egy második, jobb (morális) szakaszon keresztül fejlődik ki a harmadik, mely a lassú elfajulás történelme, az önzés, versengés, szerzésvágy folyamata, egészen a jelenkor szomorú látteleatéig, melyet a két Értekezés és a Társadalmi szerződés adnak.

A tulajdonképpeni eredeti állapotban szabadon kószáló egyedek léteznek, erkölcs nincs, a kapcsolatok futó természetűek (mindkét nem esetében promiskuitás). A második szakaszban létrejönnek a két nem között a tartós, érzelmi kötődések, szerelem, és velük a család. Ez a morál, a jó és rossz fogalma születésének a szakasza. A családnak és ezáltal a nemek közti viszonyoknak alapvető jelentősége van R. antropológiájában és történetfilozófiájában. A tartós kapcsolat (házasság) történetileg civilizálta, megszelídítette a szenvedélyek (nemi vágy) destruktív erejét, mely e nélkül újból káoszba döntené az emberiséget. Ezért kap R. nevelélméletében a nő mint feleség és anya lényegi, az egyes férfiakat civilizáló szerepet. A züllött jelent felváltó remélt jobb jövő egy magasabb fokon való visszatérés a kezdeti aranykorba tk. a második szakaszhoz és nem az eredetihez-természeti állapothoz, hanem tovább egy ’természetes társadalmi’ állapot felé.

Tehát az emberi természetnek két olyan jellemzője van, amely megmagyarázza a többi emberhez való viszonyulását, azt, hogy miért kötődik az önállóan élni képes ember a másikhoz: egyik a szexuális vágy, a másik a fajtársunk szenvedése láttán keletkező együttérzés, szánalom (pitié). Mindkettő érzelem vagy ösztön, nem az érdek köt össze bennünket, vagyis nem annak racionális felismerése, hogy szükségünk lenne a boldoguláshoz a másik együttműködésére (ez utóbbit pl. Platón gondolta).

A faj és az egyed fejlődése hasonló, ahogy sok antropológiai elmélet tartja, ezért Emil nevelése ennek analógiájára történik. A nevelő irányításával Emil 15 éves korára önellátásra képes, de gondoskodó, erényes fiatalember (kétkezi mesterséget tanult), majd elérkezik az a kor, amikor „eszét az érzései révén tökéletesítik”. Elérkezik az ébredő szenvedélyek kora, egy második születés, amikor a nemünk számára születünk⁹ – mármint mi férfiak (Emil, és a szerző). „Nem jó dolog, ha a férfi egyedül van... társnőt ígértünk neki, s a társnőt meg is kell kapnia” (ti. a fenti morális okok miatt!) i. m. 268.

⁹ azonban a nő a neme számára születik, Zsófia nevelése alapján, akit már kiskorától nőként és nőnek nevelnek (a cicoma szeretete már kicsi lánykorban jelentkezik, és már korán szigorúan kell fogni őket).

Milyen nővé nevelik Zsófiát?

Zsófiát Emil, a férfi társának nevelik, nincs szó képességei szabad kibontakoztatásáról, a cél eleve adott: feleség és anya lesz belőle.¹⁰ Valójában nem emberre, hanem nővé nevelik, míg Emil azáltal lesz férfi, hogy emberré nevelik, a kettő egybeesik, míg a női nemnél ellentmondás van a faj és a nem szempontjai között.¹¹

A nőnevelés elvei ellentmondanak az emberi nevelés elveinek, R. saját antropológiájának, morálfilozófiájának. Ennek a problémának fogunk a nyomába eredni a következőkben, kritikus szemmel és más, mai előfeltevések alapján ti. a nemek egyenrangúságának, azonos jogainak (képességek valamint lehetőségek) elvi alapján állva. Lehetséges-e az ellentmondás feloldása vagy ha nem, akkor hogyan értelmezzük azt a nemek tudománya elméletei és a feminista filozófia alapján.

Felhasználva a feminista antropológia egyik alaptézisét, mely már elfogadottá vált: az Ember fogalma a férfiembert rejti, az ő ember volta egybeesik férfi voltaival, bár univerzális érvényűnek deklarált emberi jellemzőknek tudjuk őket, de mivel a férfiak élete, tevékenysége alapján keletkeztek, ők felelnek meg jobban ezeknek az univerzálisnak tartott vonásoknak. Valójában nem univerzálisak, hanem parciálisak, mivel az emberfogalom jegyeit csak az egyik nem alapján alkották meg¹². A nő más mint a férfi, ezért lesz az abszolút más-ság, a különbözőség képviselőjévé – nyilván a férfiak szemszögéből nézve! A probléma sokféle megfogalmazásban ismert: emberek-e a nők, emberi (human)-e a női? Arisztotelész megoldása sokáig dominált az európai gondolkodásban, mely szerint a nők már keletkezésükben, biológiailag kisebb értékűek mint a férfiak, vagyis félresikerült emberek, másodrendűek. Rousseau ezt az álláspontot határozottan tagadta. „Nincsen igazuk azoknak, akik a nőt tökéletlen férfinak tekintik. A külső látszat azonban mellettük szól.” I. m. 148.

A Zsófia neveléséről szóló könyv rögtön az elején az azonosság és másság filozófiai-antropológiai problémája sajátos rousseau-i megoldását deklarálja. A faj és a nem kérdésének egyszerű megoldása: „minden vonatkozásban, amely

¹⁰ A feminista kritika fő vonala a nő instrumentalista felfogására irányul, a faj (reprodukciónak) és a férfi egyed szempontjából, pl. Hegel is így értelmezi. I. később, a 4. részben S. M. Okin, Sarah Kofman.

¹¹ Simone de Beauvoir evvel magyarázza azt, hogy nő is elfogadja a férfi elsőbbségét, mivel ő a kultúrát történetileg megalkotó nem. Beauvoir azonban a nő ember voltából levezeti a másodrendűség tagadását is: az egzisztencialista elv szerint a Nő is eredendő szabadság! Ez tragikus ellentmondást okoz a nő életében! (*Beauvoir* 1971, 82. 27.)

¹² I. Sh. Ortner, H. Moore magyarul is olvasható cikkei, vagy Beauvoir (1971): Előszó és mottó.

nem függ a nemtől, a nő a férfival azonos (szervek, szükségletek, működés), csak mennyiségi különbségek vannak. A probléma csak az, hogy nem könnyű meghatározni, mi tartozik a nemhez és mi nem. ...A megegyezések a fajhoz tartoznak, a különbségek a nemhez”. Innentől kezdve azonban csak a különbségekről van szó, mintha Zsófiát nem embernek, csak nőnek vagyis különbözőnek nevelnék – mivel nem azonos nemében Emillel, nevelésének is különbözőnek kell lennie. Pedig „minden ember egyenlőnek és szabadnak születik” saját elvi deklarációja alapján ez a nőre is érvényes kell legyen. Zsófia nevelésében nem találjuk még nyomát sem az emberi azonosság, egyenlőség szempontjának. Ez nem véletlen! Minden baj forrásának látja a két nem tulajdonságai ’keveredését’: a nők ne viselkedjenek úgy mint a férfiak (mint ahogy a szalonokban szellemükkel akarnak egyes elfajzott nők uralkodni), és a férfiakat is fenyegeti az elnőiesedés veszélye, ha passzívan alávetik magukat a nőknek. A két nemet szigorúan külön kell választani – így kell őket nevelni, és külön életszférát kell nekik kijelölni: a nők terrénuma a magánélet, család, míg a férfié a közélet, nyilvánosság (Elshtain), de persze a család az otthonuk. A két szféra viszonya azonban tradicionálisan hierarchikus, és így a két nem viszonyának, tevékenységeinek és tulajdonságainak társadalmi értékelése is.¹³ R.-nál azonban mintha megfordulna köztük a fontossági sorrend: a családi nevelés alapozza meg a társas/polgári rendet, ezért ott kell elkezdeni a nemi hierarchia megalapozását, de a nők kötelességévé tenni azt! (Ti. saját alárendeltségük és a férfiak dominanciája nevelés általi kialakítását.)

3. Az alárendelt női Másság tradíciója

Erős, aktív férfi – gyenge, passzív nő

„Az egyiknek (a férfinek) erősnek és tevékenynek kell lennie, a másiknak gyengének és passzívnak. Szükségképpen úgy kell alakulnia, hogy az egyik akarjon és bírjon, a másiktól elegendő, hogy alig álljon ellent.” Az adott szövegkörnyezetben, ahol az erkölcsi norma deklarálása olvasható, a nemek egyesüléséről van szó, mely során a nemek különbözően viselkednek (aktívan és passzívan). A különbséget természeti törvénynek tekintve „a nő arra teremt, hogy megnyerje a férfi tetszését”. E természeti teleológia magyarázza mindazt, amit a nőnek nevelése során meg kell tanulnia: tetszeni, kellemesnek lenni, elbájosítani a férfit (táncsal énekkel, öltözködésével), sőt ellenállni is azért kell, hogy

¹³ A feminista kritika a kezdetektől foglalkozik a private/public viszony elemzésével (Landes 1998).

a férfi erejét felébressze.¹⁴ Zsófia legyen félénk, szerény, szemérmes és főleg engedelmes! Kora gyermekkorától engedelmességre szoktatják, előbb apjának, gyóntatójának majd a férjének kell engedelmeskedjen. Az engedelmesség a nő kötelessége és erénye. Miért van szükség erre a szigorúságra a lányokkal szemben, és miért lehet a fiúkat szabadon nevelni, hagyni kibontakozni hajlamaikat? A férfi, mire felnő, képes eszével uralkodni vágyai felett, ura lesz önmagának, míg a nők erre nem képesek, ezért a környezetükben élő férfi kell uralja az ő szenvedélyeiket is, akinek a nő engedelmességgel tartozik¹⁵. A házaspár mint két testrész organikus egységet alkot (a férfi a fej, a nő a karok). Logikus a két nem közti hierarchia, a férfidominancia szükségessége.

Az ész és a tekintélyhez való viszony tekintetében nagy a különbség a két nem között. A nők sokkal nagyobb mértékben függenek a közvéleménytől, az előítéletek tekintélyétől mint a férfiak, de bennük is él a lelkiismeret belső hangja. Ennek követéséhez az ész szava szükséges (a szabály felismeréséhez), de ez náluk kötelességérzésként működik, és a lelkiismeret hangja követésére indítja őket: engedelmességre, hűségre a férj iránt, gyengédségre és gondoskodásra a gyermekek iránt (i. m. 289). Az észbeli képességek különbsége a két nem között a morálon kívül is felmerül, a tudás, tudományok elsajátításakor. A nőknek csak a gyakorlati tudásra van szükségük (a háztartás vezetéséhez számolni tudni kell), de a magasabb tudományok fölöslegesek, és nem is képesek azokat felfogni. Két érvet is kapunk, egy pragmatikusát, meg egy elvit, az adottság is hiányzik, nemcsak a használat nem igényli az elméleti észt.

A női ügyesség elismerése: gyors helyzetfelmérés

De nem állíthatjuk azt sem, hogy a szerző ne hangsúlyozná a nőknél is az ész és a szellem művelésének fontosságát: a lelkiismeret és a többiek véleményének figyelembevétele közti egyensúlyozás komoly mérlegelést, emberismeretet és elsősorban gyors helyzetfelismerést, jó megfigyelőképességet kíván. Ez utóbbi a nők megkülönböztetett képessége, művészete – R. szerint együtt születik velük (i. m. 291). Egyesek kortársak szerint – idézi R. – ez a vonásuk egyszerűen csalfaság, a nők hazudnak! De nem annak születnek, csak azzá lesznek! – vitatkozik szerzőnk a nők lebecsülőivel – a társadalom felelős hibáikért! Valójában a nők nem is hazudnak, hiszen van egy sajátos nyelvük, mely nem szavakat használ, hanem jelzéseket: a gesztusaikat, hangszínüket kell figyelni,

¹⁴ Valóban használhatjuk S. Kofman terminusát: phallokrata célok (Kofman 1998) és Lange 2002.

¹⁵ Bár a nőknél van egy velük született mérséklő erő, a szemérem!

ezzel adják tudtul, hogy valójában mit gondolnak. Ilyen rejtett módon közölhetik hajlamaikat anélkül, hogy felfednék azokat (a szemérem, tartózkodás a nő első erénye!). Másik neve is van ennek a női művészetnek: kacérság – mely szükséges és erényes vonásuk (még a férjjel szemben is), sőt „a tisztesség törvénye” kívánja meg! Logikusan következik ez abból, hogy a nő feladata a csábítás, az, hogy vonzó legyen férje számára (de nem mindenki számára), otthon gyengének kell mutatnia magát ahhoz, hogy a férfi erős lehessen. Az alapvető nemi különbség teleológiájához vezet vissza a női ravaszság, ügyesség művészetének taglalása.

Itt jutunk el R. felfogása ambivalens voltának magyarázatához, amikor a nemek természet adta hierarchiája vagyis a férfidominancia átfordul az ellentétébe, amikor R. azt állítja, hogy valójában a nők uralkodnak a férfiakon, a férfiak szexuális vágyain keresztül!

Valójában a nők uralkodnak a férfiakon – a vágy révén (leírás)

A kor nagyvárosaiban, a társaságban a nők voltak a hangadók, amely alapján a 18. századot a nők századának is nevezték – legalábbis a Goncourt fivérek szerint a 19. században. R. számos helyen kárhoztatja a városi erkölcsökzüllottságát, és ezért főleg a nőket teszi felelőssé pl. D’Alembert –levélben a színházról (Rousseau 1978). Ezért is kell Emilt falusi magányban nevelni, és társát, Zsófiát is. Ugyanakkor R. a női erény, nemes erkölcsök felmagasztalásának szószólója is, miközben a szalonokban uralkodó nők erkölcsizüllottságát kárhoztatja. Ezek a nők férfias módon és férfias eszközökkel (szellem, művészet) akarnak uralkodni – nem úgy Zsófia, aki női erényeivel szelíden (a háttérből) irányít mint a családi erkölcsök fő felelőse, nemcsak a gyerekek nevelése tekintetében, hanem férje erkölcsiért is ő felel!

A szexualitás, vágyak és érzelmek szerepének bonyolult nemi koreográfiáját láthatjuk a szemünk előtt megelevenedni, mint egy színjátékot. Arról már szó esett, hogy a nők természetes vágyai korlátlanok (a férfiaké nem!), ezért már kislánykorban meg kell őket zabolázni és engedelmességre szoktatni (ez a nevelés, apa, gyóntató majd a férj feladata). A férfi maga képes uralni vágyait esze segítségével (az önuralom képessége). Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy a nőkben is van egy természetes fékező erő, a velük született szemérem, ami gátolja a vágyak féktelen kitörését. Ehhez segítséget adnak a környezetükben élő férfiak, akik az ész természetes uralmát jelenítik meg (önmaguk és feleségük felett). Mégis, a dupla biztosítás ellenére: a női vágy, szexualitás veszélyes hatalom, mely uralmi pozíciót biztosít a gyengébbnek, a passzív nőnek. Egy nehezen hihető okfejtésben magyarázza Rousseau, hogy mivel a férfiak vágyai

könnyen felkelthetők, de kielégítésük a nő jóindulatától függ: ezért a férfinak el kell nyernie a nő belegyezését ahhoz, hogy ő, a férfi lehessen az erősebb fél. Ezért a férfi mindig bizonytalan e tekintetben, a nő meg ravaszul kihasználja ezt, bizonytalanságban tartva a férfit. A nő gyöngeségével fegyverként élve kerül a férfi fölé, és parancsol neki: a testileg gyenge uralkodik az erős fölött! Azt tiltja a férfi galantéria, hogy éljen erejével, de ettől még egyébként (vagy éppen ezért) megvetheti a 'hölgyet' (Bennent-Vahle 1985).

A nők uralkodjanak! Erényeik tekintélye révén (előírás)

A leírás és az előírás, a morális norma deklarálása gyakran keveredik a műben. Így a következőkben: A nők nemcsak a szexualitáson keresztül, hanem egy másik szinten, a morális tekintélyükkel is dominálnak! A női erény ugyanis tiszteletet parancsol. A kor regényirodalma egész galériát vonultat fel olyan hősnőkből, akik maguk a két lábon járó erkölcsi kiválóság a társasági életben és barátaik előtt egyaránt. A legismertebbek talán Jane Austen pár évtizeddel későbbi híres nőalakjai: Anne Elliot a *Meggyőző érvek*ben vagy Fanny Price a *Mansfieldi kastély*ban. Persze a kézenfekvő példa R. saját regényhősnője, az Új Héloise Julie-je és maga Zsófia, aki nem szépségével hódítja meg Emilt – nem is kell szépnek lennie, hanem elsősorban erényesnek (szerény, engedelmes, valóságos és szerető szívű). Mindazonáltal az erkölcsi kiválóság vonzereje inkább egy fiatal lányban szokott ellenállhatatlan vonzerőt gyakorolni a férfiakra – a korosodó (női) erény unalmas, a magányos vénlány, nagynéni lenézés, gúny tárgya, erényei elismerése mellett. A női erény mindkét képét a zseniális Jane Austen éles szeme mutatja meg nekünk, akár egyetlen regényalak sorsában: A már korosnak számító 26 éves Anne Elliot erénye ellenére hajsza hűján vénlánysorsnak nézett elébe, de végül is ennek köszönheti szerelme visszahódítását. Az igazi erény győzedelmeskedik! (Ti. férjhez megy szerelméhez.)

De idézzük magát Rousseau-t: „A nő uralma erényeivel kezdődik. Alighogy bájai kifejlődtek, máris uralkodik szelíd jellemének jóvoltából és tekintélyt szerez a szerénységnek. Hol az az esztelen, barbár férfi, aki nem csillapítja le gőgjét és nem válik figyelmesebb modorúvá egy okos és szeretetreméltó 16 éves lány oldalán, aki keveset beszél, figyel mások szavára, magatartásában illedelmes, szavaiban tisztelettudó, s akinek szépsége nem feledteti el sem nemét, sem ifjúkorát, még a félénkséggel is érdekessé teszi magát és tisztelet vív ki.” (I. m. 296.)

Rousseau így fordítja a női erkölcsök züllöttsége feletti elkeseredését a női morális példaadás feladatává. Pontosabban két ellentétes alakzatra hasítja a nőt: egyfelől züllött 'Szajha', másfelől tiszta női ideál, 'Anya és Természet', gondoskodó-szerető¹⁶.

A férfiak megítélése a nőktől függ – állítja –, ezért befolyásuk pozitív irányba is fordítható. Legyenek erényesek, és ezáltal javíthatják meg a férfiakat is! A szerelem megnemesíti a férfiak szexuális vágyát, az ideál szépsége iránti elragadtatás fennköltége felemel.

Újból Rousseau platonizmusát fedezhetjük fel: a platóni Szépség ideálja felemeli a lelket, ahogy a romantikus szerelem is az elérhetetlen tökéletességű szépre irányul, ami ugyan nincs meg a valódi szeretett lányban, csak illúzió, ítélt az ész – de a szerelem a szívhez szól! Ezért akár mellőzhető is a testi kapcsolat (egyik szerelme Sophie d'Houdetot és regényes alteregója, Julie esetében az Új Héloise-ban). De mintha elsősorban a nő kötelessége lenne az erényes ellenállás a férfi vágyainak: testetlen ideált kell eljátszania. A férfi ugyanis nem képes vágyainak ellenállni, ő elbukhat, ez bocsánatos bűn, és főleg a nők hibája, amiért olyan vonzóak! A nő erkölcsi bukása viszont megbocsáthatatlan! Miért is az? A hűség és hűtlenség a házasságon belül tárgyalható egyáltalán (azon kívüli szexuális kapcsolat eleve erkölcstelen és bűnös). A női hűtlenség a legszörnyűbb bűn, ami szóba kerül Zsófia nevelésében. Ennek pedig az az oka, hogy a feleség hűtlensége megfosztja az apát a törvényes örökös jogától, vagyona és neve egy fattyúra száll, ennél pedig nagyobb szörnyűség nem történhet férfiemberrel (i. m. 271).

A nő valójában a morális tökéletesedés eszköze a férfi és családja (gyermekai) számára: önfeláldozó, megtagadja saját vágyait is, értük él. Már a szoptatással kezdődik a családi kör kialakításáért a nőkre rótt felelősség: az anyai gondoskodás az anyatejjel kezdődik, amelyet nem pótolhat dajka, és R. egyenesen a szoptatásnak tulajdonítja a családi boldogság maradandó voltát: „a megindító látvány a családhoz köti a férjet, ettől alakul ki a természetes kötelék közöttük, és szeretik majd egymást, apává, anyává, gyermekké válva”(i. m. 14).

Mivel Emil nevelése valójában az emberi faj története, történetfilozófiai dimenziót nyer a nők erkölcsi kiválósága, a jobb, erkölcsösebb kor létrehozatala a nők és a családi nevelés feladata. A nők az okai a züllésnek is, és egyben eszközei is, de ők a nemesbedés/tökéletesedés okai és instrumentumai is. Az

¹⁶ R. nőkhöz fűződő kapcsolatai alapvetőek és ambivalensek életében és morálfilozófiájában is – az egyik legjelentősebb R.-kutató szerint is. (Wokler 1995, 2012). Ezt a kettős-ambivalens nőképet a pszichoanalitikus értelmezések a kultúrtörténetben (J. Kristeva) és R. saját életében is megmutatják pl. Madame de Warens-hoz fűződő kapcsolatában (Kofman).

Emil ugyan csak a családi, magánneveléssel foglalkozik és más művekre utal a polgári/közösségi nevelés tekintetében, de néhány hivatkozás a genfi polgárnők és a spártai nők döntő szerepére nem hagy kétséget afelől, hogy szerepük hasonlóan meghatározó lenne, mint a családban. Ehhez azonban elvileg a nők nevelésének is tartalmaznia kell az emberré/polgárrá nevelést a családi nemi szerepen kívül. Erről azonban az Emilben nem esik szó, és nem véletlenül, hiszen R. szerint a nő élettere a magánélet, természetes hivatása a család, anyaság! Ahol a nők politikai szerepe egyáltalán futólag szóba kerül, ott elképzelhetetlennek deklarálja, hogy a nők e két szerepet egyszerre vagy váltogatva be tudnák tölteni – ez lehetetlen!

Pedig már a korabeli nők nevében is pont ezt követelte Mary Wollstonecraft, vagy az elfeledett Olympe de Gouges, hogy egyszerre lehessenek anyák és polgárnők is! (Wollstonecraft 1792.)

4. A feminista értelmezések típusai

Saját értelmezésem végén vázolom a feminista vagyis genderszempon­tú értelmezések fő típusait, miután egyesekre már utaltam. Ezek többségükben nem feltétlenül elitélőek, bár nem tagadják a férfiközpontú avagy fallokrata, szexista minősítés jogosságát, inkább magyarázni akarják az ellentmondásokat, az ambivalenciát. Vannak olyan feminista értelmezések, melyek a nőknek szánt pozitív szerepre teszik a hangsúlyt.

A. Érdemes avval kezdenünk, ami ma női szempontból aktuálissá teszi Rousseau-t, hiszen ezért foglal el a feminista és genderszempon­tú értelmezésekben olyan előkelő helyet. Ő az elsők között volt a politikai filozófiában, aki a magánélet/család és az érzelmek témáját alapvetőnek, a társadalom/politika számára is döntő jelentőségűnek tartotta, és ezáltal a nők szerepének fontosságára felhívta a figyelmet! Ezt tette a 20. században a feminizmus is, e törekvés röviden a híres jelszóval foglalható össze: „ami személyes, az egyben politikai” (Weiss-Harper, Lange 1991). Azonban a szerző nőnevelésre, családra vonatkozó konkrét javaslataival kevés feminista-egalitárius értelmező ért egyet, de mindenképpen vitatásra érdemesnek tartják, annál is inkább, mivel ideálja, a komplementer nemi szerepek a tradicionális polgári család eszméjében ma is él, ahogy a bevezetőben utaltam rá. A nőmozgalmak a politika mintegy kívülről, a magánéletre ható erejére mutattak rá, Rousseau a családi érzelmi kötődés belülről kifelé ható későbbi társadalmi-politikai szerepét hangsúlyozta. A korai feminista kritikák valószínűleg épp a rousseau-i idealizált családi szerepek, a patriarchális szemlélet, altruista családfők és alávetetten boldog feleségek idilljéről akarták lerántani a leplet!

Ezzel máris az alapvető ambivalencia másik, negatív és kritizálendő oldalát hoztuk szóba!

A korai gyermekkori kötődés meghatározó volta a mai fejlődépszichológia alapelve, és ehhez ma is többnyire az anya-gyermek kapcsolata társul, bár talán nem kizárólagosan (apa/gondozó-gyermek is behelyettesíthető). Ehhez köthető a feminista etika alapgondolata a női morális gondolkodás sajátos jellemzője 'felfedezésével', melynek elmélete C. Gilligan (1982) fejlődépszichológus nevéhez fűződik, ti. a törődés/gondoskodás (caring) sajátosan női hangjának felismerése (Butler 2002, 212). R. is a szerető gondoskodás feladatát szánja Zsófiának, és nem egyedül ő (és Jane Austen) látta a nőt a 'morális nem'-nek (Steinbrügge). Az európai tradíció mintegy kétezer évig a közéleti férfi (public man) és női magánszemély (private woman) dichotómiával különítette el a politika/közélet és a család/magánélet szféráját, melyek közül a politikai filozófia csak a közéletet, politikát vizsgálta (Elshtain). A nők és gyermekek iránti tradicionális elméleti érdektelenséggel Rousseau szakított, és a kettő határvonalát is megkérdőjelezte (a férfiak szempontjából).

B. A jogos kritika a demokratikus egyenlőség liberális tradíciójának egyik alapító atyja nemi vakságának szól – mely közismerten az egész európai filozófia ellen felhozható vád, 2-3 kivétellel (Platón, Condorcet, J. Stuart Mill). R. ugyanis saját alapvető elveinek, melyeket más műveiben kifejtett, mond ellent Zsófia nevelése és családi szerepe, ahogy korábban kifejtettük.

Az egyik kiváló feminista politikai filozófus, Susan Moller Okin részletesen elemzi, hogy mely elveinek mond ellen: ti. a szabadság, egyenlőség, önrendelkezés, az erő társadalmi szerepének tagadása. Azokat az okokat is megvizsgálta, melyeket R. felhoz a nyilván általa is észlelt önellentmondás magyarázatául. Fő vádpontja: R. nőszemlélete funkcionalista, ti. Zsófia a férfi társa, segítője, gyermekeinek és a családnak gondozója – kizárólagosan –, míg Emil szabadon rendelkezik önmagával és valójában feleségével is (ura és parancsolója). (Okin 1979, 99–197). Szinte a legtöbb értelmező egyetért abban, hogy R. az ideális családban férfidominanciát és női engedelmességet tartott helyesnek, szépnek (vö. Lange 2005). A mai demokratikus, egyenlőségelvű korban a nemekre is kiterjed a teljes egyenjogúság, ezen az alapon jogos R. kritikus minősítése: 'szexista'!

C. ambivalens nőkép: erkölcsizüllottság és felemelő, megmentő ideál. Azonban a fenti kategória csak az ambivalens kép egyik oldalára vonatkozik, ugyanis emellett az Emilben olyan képet is mutatott nekünk, mely szerint valójában a családban mégis a nő uralkodik a férfin, szexuálisan és morális felsőbbbsége révén! A nőkről általában vallott nézetei is ellentmondóak: a városi, tudóskodó nők erkölcsilegzüllöttek, természetellenesek – de vannak angyali

tisztaságú és jóságú nők, főleg vidéken. Az előbbieket férfiak feletti uralma káros és természetellenes, míg az utóbbiak és Zsófia uralma helyes és társadalmilag hasznos is.

Sarah Kofman (Kofman 1982) francia filozófus-pszichoanalitikus Kant és Rousseau nőképét elemezve mutatott rá arra, hogy a Nő felmagasztalása azáltal lehetséges, hogy egyeseket (a romlott párizsi nőket) megvetéssel sújt. A vágy ökonómiájának pszichoanalitikus értelmezése ugyanazt a távolságtartást fedezi fel a megvetésben mint az idealizálásban: ez árulkodik a férfi tudattalan félelméről a Nővel mint Mással szemben. Erre R. személyes kapcsolatai bőséges anyagot szolgáltatnak. Az Emilben elméleti szinten azzal indokolja a nők vágyai szigorú megfékezését, hogy e nélkül a férfiak áldozatul esnének a kielégíthetetlen női szexuális váagnak (hiszen nem tudnak ellenállni a női vonzerőnek).

A filozófiai tradícióban a nemek szimbolikus reprezentációja kezdetektől a fogalmi ellentétpárok, dichotómiák (bináris oppozíciók) formájában volt jelen. Az ambivalencia, kétértelműség ezek stabilitását kezdi ki, ahogy R. nőképe ezt mutatja. A dekonstrukció filozófiai programja a feminista elméletekben is termékeny (Moi 1995, 240). Derrida Rousseau-értelmezésének továbbvitele, nemi kiegészítése pl. P. *Deutscher* (1997, 112) könyvében fontos szerepet játszik, aki a nőkép kétértelműségét a termékeny (constitutive) instabilitás egyik példajaként elemzi.

A sokszínű értelmezésekről jó áttekintést szerezhethetünk két tanulmánygyűjteményből (L. Lange 2002) és C. Garbe (1991), melyek többsége nem sorolható be egyértelműen a fenti 3 kategóriába.

Lezárásként Rousseau műveinek művészi és gondolati gazdagságát emelném ki, akkor is, ha ellentmondásos, és sok elképzelésével nem értünk egyet. Sokarcú gondolkodó, modernista és posztmodern egyszerre, író és filozófus egy személyben – véleményem szerint műveit nem minősíti személyes életének morális megítélése, így nevelélméletét se saját gyermekeinek sorsa!

Hivatkozások

- Aries, Ph. (1987): *Gyermek, család, halál*. Tanulmányok. Gondolat, Budapest.
- Badinter, E. (1999): *A szerető anya. Az anyai érzés története a 17–20. században*. Csokonai, Debrecen.
- Beauvoir, S. de (1971): *A második nem*. Gondolat, Budapest. Ford. Görög L. Somló V.
- Bennent-Vahle, H. (1985): *Galanterie und Verachtung. Eine philosophiegeschichtliche Untersuchung zur Stellung der Frau in Gesellschaft und Kultur*. Campus, Frankfurt.
- Bloom, A. (1995): *Rousseau, Emil. On Education*. Translation with Introduction and Notes.
- Butler, M. A. (2002): *Rousseau and the Politics of Care*. In: Lange 2002, 212–229.
- Deutscher, P. (1997): *Yielding Gender. Feminism, deconstruction and the history of philosophy* Routledge, London.
- Duby, G. Perrot, M. eds. (1991): *A History of Women* 1–5. vols. Harvard University Press, Harvard vol. 3. The 16–18. Century.
- Elshtain, Jean Betke (1981): *Public Man, Private Woman.: women in social and political Thought*. Princeton University Press, Princeton
- Garbe, C. (1992): *Die weibliche List im mannlichen Text. Rousseau in der feministischen Kritik*. Metzler, Stuttgart.
- Gilligan, C. (1982): *In a Different Voice. Psychological Theory and Women's Development*. Harvard University Press, Cambridge.
- Gouges, O. de (1792): *Déclaration de droits de la femme et de la citoyenne* (röpirat). 2003 Editions Mille et Une Nuits, Paris.
- Joó, M. (1996): *A platóni eros-ról, feminista interpretációk kapcsán*. Magyar Filozófiai Szemle 40. évf. 1–2–3, 1–30.

- Kofman, Sarah (1982): *Le respect des femmes. Kant et Rousseau*. Galilée, Paris.
- Kofman, S.(1989): *Rousseau's Phallocratic Ends*. Hypatia vol. 3/3.
- Landes, J. ed. (1995): *Feminism, the Public and the Private*. Oxford University Press, Oxford.
- Moi, T. (1995): A feminista irodalomkritika. In: *Bevezetés a modern irodalomelméletbe*. Szerk. Jefferson, Robey. Osiris, Budapest.
- Lange, L. (1991): *Rousseau and Modern Feminism*. In: Shanley, Pateman eds. 1991. *Feminist Interpretations and Political Theory*. Polity Press, London. 95–112.
- Lange, L. ed. (2002): *Feminist Interpretations of J-J. Rousseau*. Penn State University Press. University Park, Pennsylvania.
- Moore, H. (1994): A különbség élvezete: biológiai nem, társadalmi nem és szexuális különbség. In: *Multikulturalizmus*. Szerk. Feischmid, M. 1997. 86–99.
- Nagl-Docekal, H. (1994): Rousseau's Geschichtsphilosophie als Theorie der Geschlechterdifferenz. In: *Deutsche Zeitschrift für Philosophie* 42/4. 571–89.
- Nagl_Docekal, H. (2002:.. Philosophy of History as a Theory of Gender Difference. In: *Continental Philosophy in Feminist Perspective*. Eds. Nagl-Docekal, Klinger. The Penn State University Press, University Park.
- Okin, S. Moller (1992): *Women in Western Political Thought*. Princeton University Press, Princeton (2. ed.) 99–197 o. 4 tanulmány itt, címeik l.
- Rousseau and the Modern Patriarchal Tradition
- The Natural Woman and her Role
- Equality and freedom- for Men
- The Fate of Rousseau's Heroines
- Ortner, Sh. (2000): Férfi és nő avagy kultúra és természet? in: *Irányzatok a 2. világháború utáni antropológiában* szerk. Biczó G. Csokonai Debrecen

- Pateman, C. (1988): *The Sexual Contract*. Stanford, Stanford University Press.
- Pukánszky B. – Németh A. (2002): *Neveléstörténet* (tankönyv). mek.oszk.hu/01800/01893
- Rousseau, J-J. (1997): *Emil avagy a nevelésről*. Ford. Győri J. Papirusz Books, Budapest.
- 1882. *Júlia avagy az új Héloise*. Budapest.
- 1978. *Értekezések és filozófiai levelek*. Szerk. Ludassy M., ford. Kis J. Magyar Helikon, Budapest .
- Steinbrügge, L. (1992): *Das moralische Geschlecht. Theorien und literarische Entwürfe über die Natur der Frau in der französischen Aufklärung*. Metzler, Stuttgart.
- Weiss, P. Harper, A. (2002): *Rousseau's political Defense of the Sex-roled Family*. In. Lange 2002, 42–65.
- Wokler, R.(1995): *Rousseau* Oxford University Press, Oxford
- (2012): *Rousseau, the Age of Enlightenment, and Their Legacies*. Princeton Univ. Press, Princeton.
- Wollstonecraft, M. (1792). *A Vindication of the Rights of Women*. In: Wollstonecraft: A vindication of the Rights of Women and J. Stuart Mill: On Subjection of Women. London, 1992.